

Maro ir choleros kilmė lietuvių tautosakoje

A S T A S K U J Y T Ė - R A Z M I E N Ė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Straipsnyje gilinamasi į XIX–XXI a. užrašytus lietuvių tautosakos tekstus apie marą ir cholera, siekiant išsiaiškinti šių ligų kilmę. Nagrinėjant mitologines sakmes, kuriose pasakojama apie maro ir choleros ligas, atsiskleidė dvi jų atsiradimo priežasčių interpretacijos: vienoje sakmėse maro epidemijos atsiradimas siejamas su Dievo bausmės koncepcija, kitose – su mitinių būtybių atliktais maginiais veiksmais. Aptarus mitologinėse sakmėse pasitaikančius motyvus ir užkalbėjimų kontekstą, pastebėtos epideminių ligų ir mirusiųjų erdvės sąsajos, kurias dar labiau sustiprina maro, choleros ir Giltinės išvaizdos bei jų funkcijų panašumai. Tiek tautosakoje, tiek senojoje raštijoje užfiksuota tekstų, kuriuose atsispindi, kaip maras galėjęs panaudoti mirusiųsios ligos užkratui platinti. Svarbu ir tai, jog epidemijų metu gyvi išlikdavę tie, kurie turėdavę vienokį ar kitokį ryšį su mirties sfera. Ieškant maro ir choleros kilmės priežasčių buvo prieita prie išvados, jog šių mitinių būtybių atsiradimas buvo nulemtas poreikio paaiškinti gausias ir staigias mirtis epidemijų metu.

RAKTAŽODŽIAI: cholera, epideminės ligos, maras, mitologija.

Nuo pat žmogaus atsiradimo įvairios ligos yra ištikimos jo palydovės. Nuolatinė galimybė ir baimė užsikrėsti, susirgti vertė žmones mąstyti apie ligų kilmę ir priežastis, dėl kurių pasiligojama. Šios mintys ir spėlionės vėliau buvo sudėtos į mitologines sakmes ir tikėjimus, o ligoms suteikti antropomorfiniai arba zoomorfiniai pavidalai. Ligos buvo įtrauktos į mitologinę sistemą šalia kitų mitinių būtybių – velnio, laumių, raganų ir kt. Šiame straipsnyje, remiantis Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne surinkta medžiaga, apsisojama prie dviejų epideminių ligų – maro ir choleros. Pasitelkiant aprašomąjį, interpretacinį ir lyginamąjį metodus, taip pat pasiremiant semiotikos teorija, siekiama nustatyti, kaip tautosakos tekstuose per ryšį su įvairiais elementais ir stichijomis, taip pat per marui ir cholera priskiriamus sklaidos kanalus, išvaizdą, judėjimo būdus atsiskleidžia šių ligų samprata ir kilmė.

EPIDEMINIŲ LIGŲ TYRIMAI UŽSIENYJE IR LIETUVOJE

Epideminės ligos kaip tyrimų objektas užsienio šalyse nėra naujas reiškinys. Vis dėlto reikia pažymėti, kad Vakaruose maro ir choleros tyrimai dažniausiai yra atliekami medicinos ar socialinės istorijos sričių mokslininkų (iš jų darbų pirmiausia minėtinas Franko M. Snowdeno veikalas (2002), kuriame aptariama Neapolio istorija choleros epidemijų metais (1884–1911) ir Karlo–Eriko Frandseno knyga (2010), kurioje analizuojamas paskutinis maras (1709–1713) Baltijos regione).

Straipsnio tematikai ypač artimas estų mokslininkės Reet Hiiemäe darbas „Kolektyvinės baimės suvaldymas folklore“ (*Handling Collective Fear in Folklore*) (Hiiemäe 2004: 69–80), kurio pagrindinė idėja yra ta, jog pasakojimai apie epidemines ligas funkcionuoja kaip kolektyvinės baimės suvaldymo priemonė. Autorės teigimu, maro naratyvai turėjo padėti sumažinti ligos baimę, o ne detalai nurodyti, kaip pašalinti kilusį pavojų. Pasak R. Hiiemäe, maro įvaizdžių sukūrimas buvo spontaniškas, palyginti su mirties personifikacijomis, kurios buvo ypač ryškios religiniame mene. Estų tyrėja nagrinėja maro antropomorfinius ir zoomorfinius pavidalus, skirsto sakmių personažus į kategorijas (maro dvasia, maro pranašas, maro skleidėjas, maro sustabdytojas), tačiau nesigilina į vaizdinius apie ligos atsiradimą. Ji teigia, kad maras yra visą bendruomenę paliečianti liga, ir, skirtingai nuo pasakojimų apie antgamtės patyrimus, kur su mitine būtybe susitinka individas, jis traktuojamas kaip kolektyvinė patirtis. R. Hiiemäe pastebi, jog estų pasakojimuose apie marą ši liga atsiejama nuo įniršusio Dievo–teisėjo įvaizdžio ir priskiriama individui, kuris gali būti baudžiamas bendruomenės (ten pat: 69–75).

Epideminės ligos vienu ar kitu aspektu buvo nagrinėtos ir lietuvių mokslininkų. Algirdas Julius Greimas knygoje *Tautos atminties beiškant: apie dievus ir žmones* marą siejo su deive Laima (Greimas 1990: 235–237), taip pat teigė, jog kai kada maras laikomas raganų darbu (ten pat: 236). Jis atkreipė dėmesį į tai, kad vienu atveju maras plečiasi „kratomas kaip migla, kitu – persiduoda per dūmus, bet paties maro skleidėjos <...> skirtingos“ (ten pat: 237). Vis dėlto A. J. Greimas priima marą *de facto* kaip nešamą deivės Laimos (arba raganų) ir neanalizuoja jo kaip autonomiškos mitinės būtybės.

Ramūno Trimako monografijoje *Lietuvių liaudies medicina: etnografiniai ir folkloristiniai aspektai. XIX amžiaus pabaiga – XX amžiaus pirmoji pusė* maro ir choleros ligų vaizdiniai, atspindintys šių ligų kilmę, taip pat nenagrinėjami. Autorius pabrėžia skirtumus ir panašumus tarp lietuvių ir slavų, germanų bei skandinavų tautų sakmių, tačiau šiam straipsniui aktualių epideminių ligų aspektų negvildena. Monografijoje minima ir Vakarų Europoje paplitusi maro kaip Dievo bausmės samprata, taip pat šios ligos priskyrimas žydams. Skyriuje „Ligų etiologija lietuvių sakmėse“ analizuojamos kelios mitologinės sakmės, aptariama antropomorfizuotų ligų išvaizda, tačiau nemėginama ieškoti epideminių ligų vaizdinio lietuvių tautosakoje ištakų.

Inga Kevėnaitė straipsnyje „Kovoje su Giltinės palydovėmis“ rašo apie „maro deivių ir choleros prigimtį, jų bandymus kontaktuoti su žmogumi“, aptaria ligų nugalėjimą ir atliekamų veiksmų pobūdį (Kevėnaitė 1999: 157). Autorė susitelkia prie antropomorfizuotų įvaizdžių vizualinės raiškos sakmėse, išskiria kovų su epideminėmis ligomis tipus, taip pat pastebi, kad maro būtybės mitologinėse sakmėse yra vaizduojamos dvejopai: kaip jaunos merginos arba kaip ponios (ten pat: 159–160).

Veronika Gribauskaitė straipsnyje „Ligų etiologijos Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos kaime XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje“ liaudiškas ligų etiologijas skirsto remdamasi Georgo Fosterio principu. Jos teigimu, maras ir cholera priklauso prie personalistinių etiologijų, nes suvokiamos kaip „nepriklausoma išorinė jėga, turinti savo valią bei polinkius“ (Gribauskaitė 2008: 26). Kalbėdama apie natūralistines etiologijas pastebi, jog ligų priežastimi buvo laikomi ir kai kurie atmosferos reiškiniai, ypač – vėjas. Remdamasi baltarusių tautosaka, kur maras buvo vaizduojamas „kaip juoda moteris, valdanti vėjo stichiją“ (ten pat: 2008: 28), ji atkreipia dėmesį ir į *pavietrės* terminą kaip į *maro* sinonimą, tačiau kitų mūsų tyrimui aktualių išvalgų, susijusių su maro ar choleros kilme, nepateikia.

Baigiant glaustą atliktų tyrimų apžvalgą galima teigti, kad maro ir choleros kilmė iki šiol taip ir nebuvo išsamiai aptarta ar analizuota, tad šiuo straipsniu norima užpildyti spragą, tebesančią lietuvių epideminių ligų tyrimuose.

MARO IR CHOLEROS EPIDEMIJOS ISTORINĖJE IR TAUTOSAKINĖJE MEDŽIAGOJE

Maras į žmonijos istoriją įėjo kaip viena iš daugiausia aukų nusinešusių epideminių ligų¹: XIV a. *juodoji mirtis* vidutiniškai pražudė apie trečdaliį Europos gyventojų (apie 25 mln.) (Ikamas 2006: 155). Maro epidemijos protrūkių būta ne vieno, tačiau dažniausiai minimos trys maro pandemijos, dėl kurių chronologinių ribų mokslininkai vis dar ginčijasi².

1 Daugiausia žmonių mirė nuo raupų (~ 300 mln.), tymų (~ 200 mln.) ir ispaniškojo gripo (~ 50–100 mln.) epidemijų (žr. <https://www.good.is/infographics/infographic-the-deadliest-disease-outbreaks-in-history#open>).

2 Maro epidemijų chronologiniai rėmai skirtingų mokslininkų darbuose varijuoja. Amerikiečių menotyrininkė Christine M. Boeckl knygoje *Images of Plague and Pestilence: Iconography and Iconology* remiasi populiariausiu maro epidemijų chronologiniu skirstymu:

“The first, the Justinian Plague, infected the Mediterranean basin from the sixth to the eight century. The second, the “Black Death”, entered the European continent from Asia in the fateful year of 1347, and remained a threat for almost four centuries, killing millions of people. The third, and the least publicized, pandemic of bubonic plague is still expanding. It began in East Asia around 1860, but now, because of the increased speed of travel, it has spread through Africa and both of the Americas” (Boeckl 2000: 7).

Kaip teigia istorikas Darius Baronas, „infekcinių ligų epidemijos Lietuvoje buvo gana dažnos. XVI a. epidemijos siaubė Lietuvą 14 kartų, t. y. maždaug kas 7–8 metai. Dauguma jų buvo lokaliai, tačiau nuostoliai ar dezorganizacija paveikdavo daug valstybės gyvenimo sričių“ (Baronas 2001: 298). 1709–1710 metus galima laikyti labiausiai Lietuvą nusiaubusios maro epidemijos *piku*: vien Vilniuje suskaičiuojama iki 33 700 mirusiųjų (Frandsen 2010: 20). Maždaug šimtas tūkstančių žmonių nuo maro mirė 1710 m. Rytų Prūsijai priklausiusioje Mažojoje Lietuvoje (ten pat: 37).

Nors choleros epidemijos, palyginti su maro, nepasiekė tokio aukų skaičiaus, tačiau ir ši liga buvo laikoma ne mažiau pavojinga. Jeilio universiteto profesoriaus F. M. Snowdeno teigimu, XIX a. choleros bijotasi dėl itin baisios agonijos, didelio mirštamumo ir dėl to, kad jos aukomis dažniausiai tapdavo žmonės pačiame jėgų žydėjime (Snowden 2010a).

Nuo XIX a. pasaulyje suskaičiuotos septynios azijinės choleros pandemijos³. Lietuvoje cholera pirmą kartą užfiksuota 1831 m. (Gatelytė 2011: 13), o dažni jos protrūkiai lėmė, jog tautosakos tekstai apie šią ligą yra gana nauji: ekspedicijų metu teko kalbėtis su žmonėmis, kurie arba patys teigė prisimenantys choleros protrūkius jų krašte, arba galėjo papasakoti tai, ką buvo girdėję iš tėvų ar senelių.

Tautosakos šaltiniai ne tokie tikslūs kaip istoriniai, tačiau juose taip pat kartais nurodomas epidemijos protrūkio laikas. Datavimas įvairus – nuo pasakas primenančio *Kadais seniai, dar metų pora tūkstančių gal' arba daugiau, vaikščiodavo maras* LTR 5078(142) iki bandymo nurodyti tikslesnę epidemijos datą, pavyzdžiui: *Tūkst... septyni... septyniasdešimt metų, septynis, aštuoniasdešimt metų atgal buvo tokių, vadinas, marų, tuokis ligas užėj* LTR 4732(140); *Anksčiau, gal prieš aną karą, kaip pasakoja, gal Didžiojo karo laikais, būdavo, kai kur pasirodo maro ir kolieros ligos* LTR 5080(78); *Maro laike giltinė, arba magyla, per butus vaikščiojanti ir žmones smaugianti. Teip man kartą Klaipėdos valsčiuje pasakojo apie aną didįjį marą mete 1707–11: nei viens žmogus neejęs iš savo namų* BsV: 133.

Mitologiniame kontekste tiek maro, tiek choleros ligos buvo suprantamos kaip anomalūs reiškiniai, apie kurių pasirodymą pranešdavo įvairūs ženklai: *Prieš marą ant dangaus pasirodo juodas grabas arba juodas kryžius* LTR 1048(61⁸); *Žvaigž-*

.....
Tuo tarpu danų istorikas K.-E. Frandsenas tris maro pandemijas skirsto taip:

“The first pandemic, called the Plague of Justinian, raged in Mediterranean in late antiquity, beginning in 541 <...>. It continued with long intervals until culminating in the Black Death, 1346–1350. Some researchers, however, include the Black Death in the second pandemic. The second pandemic, which started in 1361, existed in Europe until 1771 and in the Middle East and Persia until about 1890. <...> The third pandemic began in China in the province of Yunnan in the late eighteenth century and spread 100 years later to the province of Canton and Hong Kong” (Frandsen 2010: 13).

3 1817–1823 m.; 1830 m.; 1846–1862 m.; 1865–1875 m.; 1881–1896 m.; 1899–1923 m.; 1960 m. (Snowden 2010a).

dė su „uodega“ arba su „šluota“ pranašauja karą, ligas ir kitas nelaimes. Kada bus pasaulio galas, tai šita žvaigždė nukris ant žemės, ir tada viskas sudegs ir žus ugnį LTR 1048(61⁹) ir pan.

Istoriniai šaltiniai ir tautosakos tekstai, kalbantys apie maro ar choleros epidemijas, susikoncentruoja prie skirtingų šio įvykio aspektų ir taip vienas kitą papildo: pirmiesiems konstatuojant faktus ir brėžiant horizontaliąją pasakojimo liniją, tautosakos tekstai atsiduria vertikalyje ir papildo istorinį pasakojimą emocine gelme, padedančia suprasti epidemijas išgyvenusių žmonių patirtis.

MARAS IR CHOLERA MODERNIOSIOS IR LIAUDIES MEDICINOS KONTEKSTUOSE

Maro epidemija tarp žmonių plito per blusų, užsikrėtusių maro bakterija (*Yersinia pestis*) įkandimus. Inkubacinis periodas trukdavęs nuo dviejų iki aštuonių dienų. Pagrindiniai maro simptomai – paraudimai po oda arčiausiai įkandimo vietos, karščiavimas, drebulys, pykinimas, viduriavimas, pilvo skausmai. Vėliau po oda susidarydavo bubonai – skausmingi limfmazgių patinimai, nuo kurių kilo ir pavadinimas *buboninis maras*. Ligoniai dažnai panirdavo į komą ir mirdavo staigiai sustojus širdžiai (Boeckl 2000: 11). Pasak F. M. Snowdeno, maras buvo laikomas dehumanizuojančia liga (Snowden 2010b). Antai XVIII a. Londone marą išgyvenęs rašytojas Danielis Defoe „Maro metų dienoraštyje“ (*A Journal of the Plague Year, 1722*) rašė, jog neatlaikę patinimų keliamų skausmų žmonės šokdavę į Temzę, o gatvės buvusios pilnos dvokiančių kūnų (Defoe 2006). Panašų vaizdą į aprašytąjį D. Defoe galima rasti ir Mažosios Lietuvos evangelikų liuteronų maldaknygėse – jose išspausdintos itin dramatiškos maro laikotarpio giesmės: „Smarkumas maro praplitęs, lavonais sviets pribarstytas, / Kad negali grabus pridengti, viens antrą negali pakasti. / Ant lauko gul vilkti kūnai, šunys juos valgo bei varnai, / Vaikelius mažus išmeta, nuo savęs vandenin meta“ (Petkūnas 2010). Maro metu žmonių patirti ir matyti siaubingi vaizdai įamžinti ir šventajai Rozalijai skirtoje giesmėje: *Kai pavietrius žmones griūva, Pilni miškai kūnų pūva, Paukščiai, žvėrys kūnus rija, Viešpats Jėzus nezvalija* LTR 811(551).

Vis dėlto, kalbant apie maro ligos sampratą valstietiškoje kultūroje, pažymėtina, jog beveik niekur neaiškinami maro požymiai – vos keliose saktmėse paminima, kas ištikdavo užsikrėtusius epidemine liga, pavyzdžiui: *Kuris atsiliepdavo, ryte jau negalėdavo atsikelti, s i r g d a v o k r u v i n q j a t r y d a* [čia ir toliau citatose išskirta mano – A. S.-R.]. *Vėliau apsirgdavo ir kiti, ir visas namas išmirdavo* LTR 2409(3); *Pavietrių boba prašė pervežt per ežerą. Vienam palietė ranką, kitam koją – t e n m ė – s o s i š k r i t o* LTR 4551(218); *Rytą moterų neberado, tik suknius buvo likusios. Moteris jas apsilvilko. Joms tuoj išdygo melsvi spuogeliai ant burnos, ir jos mirė. Tuoj pradėjo mirti visi žmonės* LTR 2077(440).

Mitologinėse sakmėse paminėti simptomai ne visai atitinka tuos, kurie įprastai priskiriami marui. Aiškinantis tokias neatitikimo priežastis verta prisiminti D. Barono mintį, kad infekcinės ligos dažniausiai buvo vadinamos bendru *maro* vardu (Baronas 2001: 297). K.-E. Frandsenas patikslina, jog XVII a. maro epidemijas lydėjo ir tokios ligos, kaip dėmėtoji karštinė, raupai, dizenterija (Frandsen 2010: 20).

Maras, skirtingai nei tos ligos, su kuriomis nuolat susiduriama bendruomenėje (pvz., drugys, grižas, gumbas...), yra reta, bet labai baisi trauminė patirtis: *Neduok Dieve matyti tą, ką mudu matėm. Verčiau mirt negu vaikščiot tarp negyvoų žmonių. Kur tik eini – visur pilna nabašninkų. Gyvuliai vaikščioja baubdami. Karvės vaikščioja pertvinkusios, kiaulės žvoigia neėdusios. Baisu LMD I 144(33).*

Cholera, nors dažnai dėl savo simptomų liaudyje laikoma panašia į marą, patekusi į žmogaus organizmą veikia kitaip: jos inkubacinis periodas gali trukti nuo kelių valandų iki trijų dienų. Irstančių bakterijų skleidžiami toksinai paveikia žarnyną ir verčia jį šalinti skysčius. Ligonis per kelias valandas kartais netenka net kelių litrų skysčių, tarp jų ir kraujo plazmos, ir dėl to jį išstinka hipovoleminis šokas. Visa tai lydi skausmingi spazmai, pilvo skausmai, pykinimas, dusulys (Snowden 2010a).

Kad padėtų žmonėms apsisaugoti nuo užsikrėtimo šia liga, 1905 m. laikraštis *Vilniaus žinios* išleido priedą – knygelę, pavadinimu *Apie cholera ir kaip nuo jos apsisaugoti*. Joje paaiškinamos choleros atsiradimo priežastys⁴, nusakomi jos požymiai⁵ ir pristatomi rekomenduojami gydymo būdai⁶.

Palyginti su pirmiau aptartais maro simptomų nusakymais, lietuvių tautosakoje choleros simptomai atspindimi menkliau: *Kai siautė cholera, Tetirvoinių kaime žmonės gydėsi taip. Prisirenka, būdavo, prie Putriovagio kapelių pilkųjų pukuotėlių, sudžiovina ir geria. <...> Jie apstabdo v i d u r i a v i m ą i r v ė m i m ą LTR 5138(62); O tas paleidžia tokius gazus – koleriją. Kai jis užvažiavo į Kuklius ir nepasnaravijo žmonės, tai visus išstrūtė, liko tik viena merga. O važiavo per Kuklius du žydai, supirkę kiaušinius, tai p a j u o d o k a i p a n g l y s LTR 4311(24). Iš šių kuklių užrašymų galima atpažinti choleros požymius (viduriavimas, vėmimas), tačiau, kaip ir maro atveju, choleros meto naratyvuose daugiausia dėmesio kreipiama į patirtus išgyvenimus.*

4 „Cholera yra viena iš baisiausių ir pavojingiausių užsikrėčiamų ligų. Priežastimi jos yra ypatingos baktėrijos; <...> Šitos baktėrijos, patekusios į žmogaus pilvą, jei nenunyksta nuo rūgštaus jo skystimo, patenka į žarnas, ir ten gerai įsivaisinusios sukelia viduriavimą (žyvata) ir vėmimą“ (VŽ: 3).

5 „Sunkiai cholera susirgus gal dar prisimesti vadinama choleros šiltinė. Ligonis tuomet įpuola į didelį karščiavimą, junta didelį galvos skaudėjimą; jeigu liga eina geryn, tai ant kūno atsiranda įvairūs išbėrimai, vadinami choleros išbėrimais“ (VŽ: 8).

6 „Susirgęs cholera tur tuojaus gulti į lovą, kuo šilčiausiai apsikloti, pilvą apvynioti šildančiu kompresu, arba kloti ant pilvo maišiuokuose karštus pelenus, avižas ir t. t. <...> Vemiant ligoniui reikia duoti ledo gabalėliai, kas gal teip pat sumažinti vėmimą. Jeigu troškimas labai kankina ligonį, tai galima jam duoti gerti šilta arbata su citrina arba truputėliu vyno“ (VŽ: 10–11).

Panašu, jog tiek maro, tiek choleros simptomai, su šiomis epidemijomis susiję įvykiai buvo daug labiau aiškinami ir detalizuojami miestietiškuose naratyvuose (atsiminimuose, dailės darbuose ir t. t.), tuo tarpu liaudies sąmonėje tiesioginės asmeninės patirtys yra ištirpusios ir mitologinės sakmės pasakojamos kaip stereotipizuotas tradicinės kultūrinės atminties naratyvas.

MARAS IR CHOLERA MITOLOGINĖSE SAKMĖSE

Tautosakos tekstai, kuriuose randama žinių apie epidemines ligas, siaubusias Lietuvą ir Europą, yra svarbūs ne tik dėl juose užfiksuotų žmonių patirčių. Nežinodami epideminių ligų tikrųjų atsiradimo priežasčių, žmonės ėmė ieškoti paaiškinimų savo aplinkoje ir elgesyje. Taip buvo sukurta įvairių tikėjimų ir juos plėtojančių mitologinių sakmių, kuriuose aiškinama maro ir choleros kilmė, nusakomi ritualiniai apsaugos ir gydymosi būdai.

Mitologines sakmes apie marą galima suskirstyti į dvi grupes: vienose jų maro atsiradimas ir veikimas siejamas su dieviškuoju pykčiu ir bausme; kitose, kaip jau yra pastebėjusi R. Hiimäe estiškų sakmių atveju, ieškomas subjektas, atsakingas už ištikusią nelaimę, ir norima ją sustabdyti.

Pirmajai grupei priklausančių mitologinių sakmių ir tikėjimų nėra daug: europinėje tradicijoje paplitęs maro kaip Dievo bausmės įvaizdis lietuvių liaudies sąmonėje, galima sakyti, nėra įsitvirtinęs⁷.

Vienoje sakmėje maras kaip Dievo rūstybė žmones ištinka dėl netinkamų tarp-subjektinių santykių:

Laukuose javai gerai užderėdavo, gyvuliai gerai augo, ir žmonės visko turėjo. Galėjo laimingai gyventi, tik nesantaika, pavydas ir peštynės visą gyvenimą nuodijo. Kai kurie ir sakydavo, gal prisiminę deivių pamokinius, kad t o k i u n e d o r u g y v e n i m u ž m o n ė s u ž s i t r a u k s s a u D i e v o r ū s t y b ė. Ir iš tikrųjų, po kiek laiko pradėjo darytis nepaprasti dalykai LTR 2409(3).

Kitoje matomas veikiantis Dievo tarpininkas – žydas, kuris ir skleidžia marą:

7 Maro kaip Dievo bausmės už padarytas nuodėmes samprata ypač akivaizdi dailės kūrinuose; antai apie Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje kabantį 1710 m. maro epidemijos protrūkį Vilniaus mieste vaizduojantį paveikslą rašoma:

„Išraiškiningame dailės kūrinyje perteikta baisi to meto tragedija: daugybė besivoliojančių mirusiųjų kūnų ir juos laidojantys žmonės, kaulėta mirtis su dalgiu, dangiškos rūstybės strėles laužanti Dievo motina, tolumoje matyti Petro ir Povilo bažnyčia, Trijų Kryžių kalnas, Aukštutinė pilis. Paveikslas išsiskiria grėsmingomis kruvinai rausvo dangaus spalvomis ir tai visai nenuostabu: juk senovėje šventai buvo tikima, esą maras – toji neįveikiama juodoji mirtis – nusileidžia kaip rūsti Aukščiausiojo bausmė už žmonijos nuodėmes“ (Michalovskis 2014).

Pirm šimto metų, ar daugiau laiko prabėgus, buvo maras. Tai maro ženklas: žyds vaikščiodavęs su maišėliu ant kupros nešins. Tas žyds nešnekėjęs nieko, nevalgęs nieko, tik kur užėjęs – ten nieko neliko. Ne tik užėjimu naikinęs, ale kai į katrą pusę papūtęs dvoasią, tai per devynias mylias nieko nelikę.

Maro šitą žydelį sveikam laike, kada Dievs nori svieta užlaikyt, tai atitolinąs jį ant ledinių marių – ir ten tarp ledų vaikščiojąs. O jei nor svieta nu n a i k i n t i, tai daleidžiąs išeit ant žemės tarp žmonių, tai tada ir naikinąs LMD I 1063(744).

Pirmajame tekste susiduriama su teisiančiuoju lėmėju, kuris neigiamai įvertina kolektyvinio subjekto (bendruomenės) elgesį. Maras čia priimamas kaip bausmė, neinicijuojami jokie kolektyviniai erdvės apsaugojimo būdai. Žmonės bando išvengti mirties slėpdamiesi miškuose, tačiau ir ten jie nėra saugūs (*Girioj taip pat nebūdavo ramu. Naktimis taip pat imdavo šaukti vardais: „Jonai! Petrai! Vincai! Ona! Magde! Ar miegat?“ Kas atsiliepdavo, tai apsirgdavo ir mirdavo. Sveikieji keldavosi į kitą vietą LTR 2409/3/*). Šioje sakmėje maras tampa leliamuoju išbandymu, kurį įveikę, subjektai patiria konjunkciją su vertės objektu, – šiuo atveju tai būtų namai (plg., *Marui pasibaigus, jie s u g r į ž o į s a v o k a i m q* LTR 2409/3/).

Antrojoje sakmėje Dievas taip pat yra teisiantysis lėmėjas, tačiau jis veikia per pagalbininką – žydą. Sprendimo vykdymą perkeliant kitam subjektui, Dievas atitolinamas, o atsakomybė ir kolektyvinio subjekto pyktis perkeliamas vadinamajam *atpirkimo ožiui*⁸. Verta atkreipti dėmesį į tai, *kaip* šis antisubjektas skleidžia ligą: *kai į katrą pusę p a p ū t e s d v a s i a q, tai per devynias mylias nieko nelikę*. Žodis *dvasia* pirmąją reikšmę, kaip rodo *Lietuvių kalbos žodynas*, yra „kvėpavimas, atsikvėpimas; iškvėpiamas ir įkvėpiamas oras“ (LKŽe: *dvasia*). Šiame naratyve matomos ligos ir oro elemento sąsajos, leidžiančios antisubjektui veikti kitus net ir per atstumą. Šie ryšiai išlieka svarbūs ir toje mitologinių sakmių grupėje, kurioje kaltė dėl kilusios maro epidemijos siejama su antisubjektais.

Maras liaudyje buvo siejamas su mitinėmis būtybėmis (raganomis, burtininkėmis) ir traktuojamas kaip jų atliekamų maginių veikslių padarinys:

Pamiekles pannos baltos kita karta ant auksza kalna sudiejuses wysokiu dajktu, kaukolu, plauku, ragun itd yr azudeguses i kuri pusi dums nususukę tyn pawietre buwa TD III: 123.

Cituotoje sakmėje išryškėja, jog maras kyla dėl objektų, siejamų su mirtimi

.....
8 Anglakalbėje literatūroje galima aptikti terminą *scapegoat* ir veiksmažodį *scapegoating*, reiškiančius *atpirkimo ožių* paiešką. Samuelis K. Cohnas Jaunesnysis straipsnyje „Juodoji mirtis ir žydų deginimas“ (*The Black Death and the Burning of Jews*) pažymi, jog žydai buvo vieni iš tokių *atpirkimo ožių*, kai būdavo ieškoma kaltų dėl kilusios maro epidemijos (Cohn 2007: 9).

(kaukolė, plaukai, ragai), ir ugnies stichijos konjunkcijos. Taip pat svarbu atkreipti dėmesį į sakmėje ligai suteikiamą formą – dūmus. Jono Basanavičiaus užrašytame variante ragana ant Šatrijos kalno degina avinų vilnas, *ir ant kurios pusės vėjas nu- neš jų dūmus – ten bus maras ant žmonių arba ant gyvulių* (BsLPI: 152–153)⁹. Vėjo stichija, minima sakmėje, laikytina antisubjekto pagalbininke, nes prisideda prie ligos skleidimo oru.

Maro pradžia taip pat buvo siejama su garsu – trenksmu, pranešančiu apie ligos atėjimą:

Žmonės buvo teip įbauginti, teip tikėjo, kad maras prasideda tai ne nuo kokių bakterijų, a, raiškia, jis pasiraiškia trenksmu gale kaimo, – jeigu užgirsta trenksmą, ir tas suserga juo, kuris išsigąsta. Jeigu užgirdai gale kaimo, raiškia, trenkia jau lyg perkūnas, tai užsikišk ausis, tai tada maras jau šitas tau nebeteks, a jeigu išsigandai – lauk mirties labai greitai, va LTR 5080(78).

Čia nepasakoma, kas sukelia trenksmą, bet tai gali būti botagas, kuri mitologinėse sakmėse maro deivė dažnai turi su savimi: *Ji važinėdavo nematoma, žmonės tik gir- dėdavo teškant jos vežimą ir pliauškėjimą iš botago (papliauškos)* LTR 808(93). Daiva Vyčiniene, plačiau tyrusi botago simboliką, teigia, kad botagas buvo siejamas su demonų ir anapusinio pasaulio atstovais. Pliaukšėjimas botagu, kaip ir švilpimas, tarp čaižių ir pažeidžiančių ramybę garsų „liaudies tikėjimuose susijęs su blogio, bėdos, nelaimės, velnio prišaukimu“ (Vyčiniene 2012: 40).

Išgąstis, minimas šioje sakmėje, taip pat yra svarbus elementas. Liaudies medi- cinoje išgąstis buvo suvokiamas kaip negalia, kuri negydoma gali transformuotis į kitas ligas, pavyzdžiui, rožę, priepuolį, drugį... Einančiajam lankyti užkrečiamą- ja liga sergančio ligonio, kad neužsikrėtų jis pats, dažnai buvo liepiama nebijoti (LTR 1599/58/). Išgąstis buvo labai pavojingas: sutrikdydamas, išmušdamas žmogų iš pusiausvyros padarydavo jį pažeidžiamą, o tuo pasinaudodavo kitos ligos¹⁰. Todėl pirmiau cituotame tekste subjektui patariama kuo greičiau užsikimšti ausis, kad užkirstų kelią išgąsčiui, o kartu ir marui.

Nuoseklių tekstų, kurie pasakotų apie choleros kilmę, nerasta. Viename trum- pame J. Basanavičiaus užrašytame tikėjime užsimenama, kad cholera dažniausiai *atplūsta nuo vainų oru pavasarij, nuo karščių* (BsIT: 443–444). Lietuvių tautosakoje choleros atsiradimas nesiejamas su Dievu ar raganomis, be to, pastebima, jog „šios

9 Plg., vėjo dalyvavimas ligų sklaidoje matomas ir kitame tikėjime: *Burtinykas naktį sukerpęs avis, o vilnas paleidžias ant vėjo, kad išnešiotų po sietų ligas. Nuo to ir paeina vėjo užpūtis* BsJK: 367.

10 Folkloristė Laura Stark, savo darbuose kalbėdama apie suomiškąją kūno sampratą tautosakoje, vartoja *atviro kūno* (angl. *open body*) sąvoką, teigdama, jog kūnas galėdavo atsiverti aplinkai, o pa- tirtas disbalansas pasireikšdavo fiziniemis ar mentaliniemis ligomis. Viena iš tokio kūno atsivėrimo priežasčių L. Stark įvardija išgąstį (Stark 2006: 152–153).

ligos įvaizdis „pasiskolintas“ iš gerokai ankstesnių maro įvaizdžių“ (Trimakas 2008: 84), o tai sunkina originalių ligai priskiriamų vaizdinių analizę ir komplikuoja choleros kilmės aiškinimąsi.

Tęsiant maro ir choleros kilmės tyrimą būtina stabtelėti prie ne vienoje sakmėje tiesiogiai ar netiesiogiai figūruojančio oro elemento ir aptarti jo ir vėjo vaidmenį mitologinėse sakmėse apie epideminę ligą, siekiant nustatyti, kokią funkciją jose atlieka oras.

ORO ERDVĖS IR EPIDEMINIŲ LIGŲ SĄSAJOS

Cituotose mitologinėse sakmėse, kurios maro atsiradimą sieja tiek su Dievo bausme, tiek su mitinėmis būtybėmis, išryškėja šios epideminės ligos ir oro erdvės ryšiai. Žvelgiant plačiau, šios sąsajos nėra netikėtos, nes dar antikoje buvo kalbama apie *miasmą* – užterštą, užnuodytą orą, kurio įkvėpus arba absorbavus per odą, buvo susergama. Maro epidemijos metu, norint išvengti užkrato, buvo patariama prie maro aukų artintis tik pavėjui (Snowden 2010c). Šiame kontekste yra būtina apžvelgti *pavietrės* atvejį.

Pavietrė (iš lenk. *powietrze*) žodyne apibrėžiama kaip žodis, kuriuo galėjo būti pavadintas tiek maras, tiek bet kuri kita užkrečiamoji liga, pavyzdžiui: *Giesmė raudinga apie marą ir piktąją pavietrę* (LKŽe: pavietrė); *Prieš karą, badą, marą ir kitas „pavietres“ ant dangaus pasirodo Dievo ženklai, kurie žmones perspėja nuo nelaimių* LTR 1048(616).

Antroji reikšmė, priskiriama šiam žodžiui, yra susijusi su uoslės pojūčiu: pavietre gali būti įvardijama ir smarvė, dvokas (*Baisi pavietrė, net už kilometro jauti*). Kitose pavietrės reikšmėse atsiskleidžia jos ir oro erdvės ryšys: pavietre gali būti pavadinamas „oras, erdvė, aukštybės“ (*Erelis an pačios pavietrės ažuskrenda*); „vieta, kur smarkiai pučia vėjas“ (*Nestovėk ant pačios pavietrės – dar peršalsi!*); „smarkus vėjas, viesulas“ (*Eina kaip pavietrė, visi pavyzdžiai iš LKŽe: pavietrė*). Ir atvirkščiai – oru galėjo būti įvardijama ta pati pavietrė (*Tarnas manas guli namuose, oru nutrenktas (stabo ištiktas), ir sunkiai trotinas* LKŽe: oras). Kaip rodo pateiktieji pavyzdžiai, pavietre galėjo būti pavadinamas tiek pats oro elementas, tiek epideminė liga, ir tai rodo itin artimą, beveik simbiotinį jų ryšį.

Choleros ir oro elemento sąsajos lietuvių tautosakoje nėra taip aiškiai deklaruojamos, tačiau galima rasti užuominų, jog oras taip pat buvo būtina terpė šios ligos sklaidai: vienoje mitologinėje sakmėje cholera įvardijama kaip *gazai*, t. y. dujos (LTR 4311/24/), o pasakoje cholera „viršum medžių atskrido, puolė <...> ir padusino...“ (TD IV: 225). Tokie nors ir kuklūs duomenys leidžia kelti prielaidą, jog cholera ir oro elementas buvo reikalingas kaip tranzityvinis kanalas, kuriuo ji galėjo skleisti savo poveikį. Čia verta prisiminti ir cituotą mitologinę sakmę apie

maro žydą (LMD I 1063/744/), kur užkratas plinta per jo pučiamą *dvasią*, – tai irgi suponuoja, kad oras veikia kaip ligos sklaidos kanalas.

Vėjas, paminėtas sakmėje apie marą, kaip ligų pagalbininkas minimas ir lietuvių liaudies tikėjimuose, pavyzdžiui: *Ligos vėju pareina* LTR 374c(1174).

Iš aptartų tekstų matyti, jog tekstuose apie maro ir choleros epidemijas su oro elementu ir vėjo stichija susiduriama kaip su antisubjekto pagalbininkais (arba priešininkais, žiūrint iš subjekto pozicijos), užtikrinančiais keliavimo terpę ir poveikio sklaidą, o ne kaip kilmės erdve.

MARAS, CHOLERA IR MIRUSIŲJŲ PASAULIS

Mitologinėse sakmėse apie marą ir cholera kalbama ne apie šių ligų kilmę, bet „konstatuojamas pats reiškiny, nupasakojama pavietrės išvaizda ir būdai, kaip nuo jos apsisaugoti“ (Trimakas 2008: 80). Vis dėlto šių epideminių ligų kilmę galima bandyti rekonstruoti ir tuos bandymus vertėtų pradėti nuo kilmės vietos (erdvės) lokalizavimo.

Dirbant prie lietuvių tautosakos netrunkama pastebėti, jog subjektą supanti erdvė buvo priimama kaip nevienalytė ir kokybiškai skirtinga¹¹, ir tai rodo esant centras vs periferija opoziciją. Ligos, kaip rodo liaudies medicinos, tikėjimų ir sakmių tekstai, buvo siejamos tik su periferine erdve, kuriai priklausė tiek realaus pasaulio dėmenys (miškai, vandens telkiniai, pievos¹²), tiek tai, ką galima pavadinti mitiniu dėmeniu ir ką vertėtų pakomentuoti plačiau.

Nors apie prigimtinių epideminių ligų erdvę duomenų nedaug, tačiau mitologinėse sakmėse pasitaiko užuominų, kokias ji galėtų būti. Jau ne vieną sykį minėtoje sakmėje apie *maro žydą* (LMD I 1063/744/) sakoma, kad jis gyvenantis *ant ledinių marių ir ten tarp ledų* vaikstantis. Sakmėje apie marą skleidžiančias raganas (TD III: 123; BsLPI: 152–153) minimas *aukštas kalnas* arba net konkretus toponimas – *Šatrija*, kuri tautosakoje turi savų konotacijų¹³. Tai rodytų, jog šiais atvejais maro ligos kilmės

11 Erdvės kokybinį skirtumą yra nagrinėjęs Mircea Eliade. Pasak jo, „[t]radicinėms visuomenėms yra būdinga jų gyvenamosios teritorijos ir nepažįstamos ją supančios erdvės priešprieša: pirmoji – tai „pasaulis“ (tiksliau: „mūsų pasaulis“), kosmosas; visa kita – nebe kosmosas, bet savotiškas „kitas pasaulis“; svetima, chaotiška erdvė, gyvenama šmėklų, demonų, „svetimųjų“ (beje, prilyginamų demonams ir vaiduokliams)“ (Eliade 1997: 21).

12 Lietuvių tautosakoje miškas, vanduo ir pievos yra viena iš tų vietų, kur galima sutikti drugio ligą (LTR 324/219/; LTA 1515/12/; LTR 2932/6/).

13 „Kitą kartą ant Šatrijos kalno švento Jono vilijas naktij susirinkdavę daugybe raganų. Ten būdavusias šviesų šviesas, ten jos šokdavusias, ten jos krykštaudavusias ir rėkaudavusias. Man viens sens žmogus sakęs, katras netoli to kalno buvęs gyvenęs, – tai jam koks ten senis sakęsis atmenęs, kad da jo laike švento Jono vilijas naktij šviesas ant to kalno buvusias ir rėkavimus girdėjęs, bet šenlinkui vis kaskarts mažyn, mažyn ir suvisu apsistojusias“ (BsLP II: 261).

vieta galėjo būti suvokiama kaip esanti kitoje erdvėje, nors ir pasižyminčioje panašiais į žmonių pasaulio gamtovaizdžio elementais, arba sietina su tam tikromis vietomis, kurios buvo traktuojamos kaip jungtys tarp šio ir ano pasaulių.

Ieškant prigimtinės ligų erdvės verta atkreipti dėmesį į lietuvių liaudies užkalbėjimus, kuriais liga išvaroma: *Persigandimai kačių, šunų, vėjų, ugnies, žmonių, išeikite iš to žmogaus (vardas), eikite per sausus miškus, per baisias balas per Dievo jėgą, kur žmonės nevaikšto* VtLU: 164; *Tėve mūsų* (pūtė bonkon su vandeniu). *Omen, omen, omen* (pučia). *Tegul atjoja šv. Jurgis ir nuneša per jūres mares, kur geležies nekala, kuolų nekala, tvorų netveria* VtLU: 166. Šie tekstai savo turiniu panašūs į slavų tautų užkalbėjimus – juose ligos irgi dažnai siunčiamos „į negyvenamas vietas – samanas, pelkes, supuvusius brūzgynus <...>, o gal ir į mirusiųjų pasaulį: „kur vištos nevaikšto, gaidžiai negieda, šunys neloja“ <...> – vaizdinys, artimas tarp slavų tautų papiltusiam maro meto / mirusiųjų pasaulio / žmonių neapgyvendintos erdvės nupasakojimui“ (Trimakas 2008: 72–73). Galima kelti prielaidą, kad epideminės ligos galėjo būti kildinamos iš mirusiųjų pasaulio, iš to paslaptingojo *anapus*, kur gyvena ir pati mirtis¹⁴.

Mėginant pagrįsti iškeltą prielaidą, būtina aptarti ir marui bei cholerei mitologinėse sakmėse priskiriamą išvaizdą. I. Kevėnaitė savo straipsnyje išskyrė tris maro deivių ir choleros „amžiaus grupes“: jaunos, vidutinio amžiaus ir senos (Kevėnaitė 1999: 159).

Lietuvių mitologinėse sakmėse jaunųjų maro deivių apranga minima retai, paprastai tai būna koks nors baltos spalvos drabužis (*Maro laike, kaip apie Gižus (Vilkaviškio pav.) pasakoja, vaikščioję po kaimus trys jaunos dailios mergos, gražiai baltai apsirengusios ilgais drabužiais* BsIT: 445–446); *Maras <...> išsireiškia aukšta merga su paleistomis kasomis ir apsisupus balta drobule* LTR 2200/144/). Kitais atvejais užsimenama apie jų fizinę išvaizdą (*Atsimindavo senelė ir bado metus. Tada ir maras buvo. <...> Tada vaikščiojo tokios gražios panelės, tik su juodais veidais* LTR 2069/225/) arba joms priklausančius atributus: įvairius daiktus (*Maro merga, kuri vaikščioja po langais ir, inkišus par langą savo ranką, mostelia raudona skepeta ir tuom užneša smertį* LTR 2200/145/) ar transporto priemones (*Per pavietrę, sako, važinėdavę gražiose kalamaškose, ketvertu arklių prateigiui panos su furmonu. Kur jos atvažiuodavusius, ten žmonės ir mirdavę* LTR 198(346); *Jau važiuo tos mergos įsėdusios karieto kokio puikio tę* LTR 4545/239/).

Vidutinio amžiaus maro deivės vadinamos *poniomis* ir su jomis siejama juoda spalva: jos gali būti juodai apsirengusios pačios arba tokios spalvos yra arkliai, traukiantys maro karietą (*In Ožkabalius, sako, maro deivė atkeliavo karietoj su šešetu juodžiu. Ji, sako, buvus puikiai juodai insrėdžius ir važinėjus nuog namo iki namo* BsV:

14 I. Kevėnaitė Giltinę, marą ir cholera vadina „giminaitėmis“, tačiau ne dėl kilmės vietos, bet dėl jų atliekamų funkcijų (Kevėnaitė 1999: 157).

133–134; *Atvažiuoja, būdavo, vidurnaktį karieta, ketvertu juodų arklių pakinkyta, sustoja tarpe vartų, guzikuotas vežėjas (furmonas) juodžiams iš maišo papila degančių anglių, ir kai jas arkliai kramto, tai kibirkštys į šonus lekia* LTR 2409/3/). Tiesa, vienu atveju minimas gerokai kuklesnis maro deivės transportas: *Jinai važiuodava kap jauna moteris nekočioj, katrą tysė balta kumelaitė* LTR 2560(353). Kartais maro deivės portrete užfiksuojama kokia nors konkreti detalė, pavyzdžiui: *Pavietrius seniau pa sviety važinėdava kaip kokia ponia. Važiuodava karietaj, ir pakinkyta buva pora arklių. Pati apsidejus kepeliusu. Kepeliusas su raudonu kutosu* LTR 2430(38).

Vienoje sakmėje maras apibūdinamas kaip *pavietrių boba* (LTR 4551/218/), tačiau gausesnių tekstinių liudijimų trūkumas suponuoja, jog marui *bobos* įvaizdis nebuvo būdingas.

Vertėtų paminėti, jog maras gali būti ir nematomas (*Kadais seniai, dar metų porą tūkstančių gal'... arba daugiau – vaikščiadava maras. <...> Pajėme žmones išmislija padėť sriubas bliūdų. Bliūda sriubas padeda, jis kai prieina – runda šitų sriubų ir susrebia. Sriuba tik slūgsta slūgsta, a žmogaus... Ti žmogaus nematai, ja kas ti sraibija* LTR 5078/142/) arba numanoma, kad jis turi kitą pavidalą nei tas, kuriuo rodomi (*Senovėje, kai būdavo marai, žmonės mirdavo ištisais kaimais. Ir vaikščiodavo tokios, kas jos tokios – nieko nežinau, kaip jos pasivadinę, tik moterim pavirtusios* LTR 5031/239/). Kartais tekste minimos mitinės būtybės lytis gali būti neidentifikuojama: *Įeidavo žmogystė į bet kokį gyvenimą, įsinešdavo žalios mėsos ir kepdavo ant ugnies – po kelių dienų iškris tas visas butas* LTR 5012(22)¹⁵.

Skirtingai nei maras, cholera nebuvo vaizduojama kaip jauna mergina; poroje sakmių, kuriose apibūdinama choleros išvaizda, tai vidutinio amžiaus baltai apsirengusi moteris (*Seniau Ūzkionyse ėmėm mirc, o Zalieckas jau žinoj, kad tai kolera. Kad šitaip jis užvydo toliau atjojanc ligų: an balto arklio moteriškė po baltais rūbais* LTR 954(41); *Atėjo balta moteriškė ir klausia <...>* LTR 4232/459/).

Mitologinėse sakmėse cholera ypač dažnai įgyja senos moteriškės (*bobos*) išvaizdą: *Saka, kad tadu kolera, pavirtus į bobą, vaikščioj po langais* LTR 2657(1321); arba: *Vieną vakarą dvaro vaikėzas <...> važiavo iš malūno namo. Temstant pasirodė ant kelio moteriškė ir prašė pavėžėti. <...> Kiek pavažiavęs, vaikėzas pažvelgė į moterį ir nusigando: ji buvo baisiai bjauri, nuplyšusi, sustirusi ir labai smirdėjo* LTR 990(5); *Koleros ženklas esanti boba, baisiai didelė ir daugiausiai jojanti raita* LTR 1208B(1190).

Balta spalva mitinių būtybių kontekste nėra išskirtinai maro ar choleros prerogatyva – baltais drabužiais apsirengusios gali pasirodyti ir kitos ligos, pavyzdžiui, karvių liga: *Važiuoja žmogus. Atsigrįžta – eina kokia moteriškė baltais rūbais ir su čipkeliu. <...> Ana grečiu sėdi, utura važiuodami. O ana vis kojas dengia. O tas*

15 Plg. su pavyzdžiu apie cholera: *Tuo laiku žmonės sirgo kolera. <...> Naktį priaj kokia žmogysta prie lango ir sako: „Dirbi visiem grabus, padirbk ir sau.“ Ir an trečios dienos ir pats pasimirė* LTR 1289(169).

prisitykojęs padabo – moteriškė kai moteriškė, o karvės kojos LTR 1237(401). Kaip pažymi Radvilė Racėnaitė, lietuvių mitologinėse saktmėse balta spalva apsirengusi pasirodo Giltinė, ir šios spalvos pasirinkimas sietinas su senovės lietuvių įkapių ir gedulo drabužių spalva (Racėnaitė 2011: 153). Balta taip pat esanti ir vaikščiojančių numirėlių, vėlių spalva (ten pat: 154).

Juoda spalva, kuri figūruoja saktmėse apie marą, būdinga ir mirties simbolikai (mitologinėse saktmėse juodos spalvos gali būti Giltinės drabužiai ar pasirodanti mirusiojo vėlė), tačiau, kaip pažymi R. Racėnaitė, tai gana vėlyvas – baroko laikų reiškinys, labiau susijęs su miesto kultūra nei kaimu (ten pat: 154–155).

Lietuvių mitologinėse saktmėse kinta ne tik maro deivėms ar cholera priskiriama išvaizda, bet ir veikiančių būtybių skaičius. Daugiausia pokyčių matyti pasakojimuose apie marą. Juose antropomorfinį pavidalą įgijusios būtybės pasirodydavo ir pavieniui (LTR 5012/22/), tačiau dažniausiai jos veikdavo grupelėmis po dvi (LTR 5031/239/), tris (BsIT: 445–446); kartais jų skaičius nėra konkretus, tik duodama suprasti, kad jos esančios kelios (LTR 4545/239/).

Pasakojimuose apie cholera veikiančių priešininkų skaičius išlieka stabilus, ji vaizduojama veikianti viena (LTR 990/5/).

Toks tekstų pasiskirstymas rodo esančią vienas *vs* daug opoziciją, o „toks vienskaitos ir daugiskaitos maišymas – jau vien dėl to, kad dievybei tenka rodytis keliose vietose iš karto, bet ypač dėl asmens sąvokos neatitikimo mūsų moderniam supratimui – yra mitologijoje žinomas, neretas reiškinys“ (Greimas 1990: 236). Tai tik patvirtina, jog maro ir choleros ligos liaudyje buvo suvokiamos skirtingai (ir tai rodo ne tik skirtingi jų pavadinimai), nors, kai kurių mokslininkų teigimu, moteriškas „pavietrės įvaizdis masinėje žmonių savimonėje buvo pritaikytas cholera“ (Trimakas 2008: 84).

Mitologinėse saktmėse, kaip jau buvo galima pastebėti, maro ir choleros ligos dažniau sugretinamos ne viena su kita, bet su mirtimi, arba Giltine, ir tai ypač aki-vaizdu kalbant apie jų išvaizdą. Vis dėlto galima kelti hipotezę, jog maro deivių ir choleros kilmė atsiskleidžia per jų funkciją.

Maras, kaip rodo žodynas, pirmiausia yra „labai užkrečiama ūminė epideminė liga (pestis)“, taip pat „šios ligos epidemija“ arba tiesiog „mirtis, mirimas“ (LKŽe: maras). Žodis *maras* suponuoja *masinę mirtį*, pavyzdžiui: *Sanela pasakodava, kad sanybaj siauti baisus pavietrius. Žmones kaip lapai kritį... Niekas jų nespėję kavot... arba nebuvi kam... LTR 811(551); Kaip buvo maras, žmonės numirėlius nespėdavo nuvežti į miestelio parapijos kapus, todėl laiduoja čia (LŽVA Zaleskienė: 1935). Panašiai ir choleros atveju, plg.: *Kadu buva užėjus an mūs krašto kolera, žmonės didžiai mirė, kad net nspėdavo kavoti. Čia vieną pakavojo, čia reikėję kitą kavot LTR 1580(531).**

Kaip galima matyti, nuo Giltinės kaip mitologinio personažo epidemines ligas skiria kiekybinis aspektas. Giltinė, arba mirtis, dažniausiai suvokiama kaip kažkas

individualaus, kaip nulemta, neišvengiama ir skirta kiekvienam (Racėnaitė 2011: 90–100), tuo tarpu epideminės ligos veikia kaip stichija, užklumpanti netikėtai ir apverčianti pasaulį aukštyn kojomis: visur įsivyrėja baimė ir panika. Šiuo aspektu ligos aiškiai skyrėsi nuo įprastinio mirties įvaizdžio, todėl galima kelti prielaidą, jog tai ir lėmė naujos (-ų) mitinės (-ių) būtybės (-ių) atsiradimą. Nors I. Kevėnaitė mi-nėtame straipsnyje ligas vadina „Giltinės palydovėmis“, mitologinėse sakmėse maro ir choleros deivės veikia kaip autonomiškos būtybės: arba žudo pačios (*Į kurias duris jos beldėsi, tuose namuose turėjo visa šeimyna maru išmirti. Todėl visi tų panelių bijojo. Sakydavo, kad kas sutiks jas arba pamatys, tas turėjo mirti* LTR 2069/225/), arba netgi pati Giltinė tampa jas lydinčiu ir marinimo veiksmus atliekančiu subjektu (*Žmonės girdėdavo pritemus ligas vaikstant ir besitarant, kuriuos namus lankyti. Jei rytą pastebėdavo balta kreida pažymėtą ženklą, žinojo, jog čia mirtis ateis, ir bėgdavo* LTR 982/69/). Toks epideminių ligų elgesys perša mintį, kad jos galėjo būti skiriamos prie aukštesniųjų dievų kategorijos, apie tai savo darbuose panašiai yra svarstęs ir Norbertas Vėlius (2011: 32–33).

Maro ligos ir mirusiųjų erdvės sąsajas rodo ir tai, jog ši liga gali plisti ir per pri-keltus mirusiuosius – Kasparo Hennenbergerio „Didesnių Prūsijos krašto žemėla-pių paaiškinime“ (1595) yra pateiktas „Pasakojimas, kaip nuo maro miręs žmogus ėdantis likusius gyvuosius“:

1564 metais buvo maras. Tais metais ir Dievo man paskirtos parapijos dviejuose kaimuose siautė mirtis; iš vieno kaimo atėjo pas mane trys valstiečiai prašydami leisti palaidoti, – jie paminėjo ir vietą. Aš jiems leidau laidoti, tik uždraudžiau toje vietoje, kadangi man jau buvo pasiskundęs mokytojas, kad jie mirusiuosius užkasą jam prie pat durų, kad jis net negalintis patekti į šventorių skambinti varpais, nors jie šiaip turį pakankamai vietos, kur laidoti. Jie man pasakė, kad buvę girdėję, jog pirmasis asmuo, kuris kokiam nors kaime mirštantis maro metu, atsisėdantis karste ir ėdantis paklodę, ir kolei jis ėdantis, tolei toje vietoje nesiliaują mirti žmonės, ir taip būtų atsitikę ir N., bet kai jie iškasę pirmąjį ir radę N. N. sėdintį ir ėdantį, jie nukirtę jam kastuvu galvą, ir tada tai [= maras] liovėsi.

<...>

Kitame kaimelyje pirmasis numirėlis buvo palaidotas laukuose, kadangi jis, dvaro tarnas, nors buvo ne kartą perspėtas, tačiau vis vien vengė Komunijos. Jį keletas slapčiomis atkasė ir rado sėdintį ir ryjantį paklodę; jie jam nukirto galvą, kad kraujas aptaškė kasėjus ir juos nelabasis velnias apakino, – jie nebegalėjo nieko matyti. Bet tai jiems baigėsi blogai, kadangi jie namuose visur rado sergančius, ir po to [žmonės] mirdavo daug skausmingiau nei anksčiau. Kaimelyje gyveno tik šešios

valstiečių ir kelios sodininkų [šeimos], ir greitai 49 [žmonės] iš jų mirė, neskaitant keleto, kurių jie man nenurodė ir kuriuos palaidojo laukuose. Aš esu tokios nuomonės, kad mūsų ponas Dievas tuomet norėjo įsakyti nutraukti bausmę, bet tai pastebėjęs velnias norėjo mūsų ponui Dievui atimti garbę ir nuvesti žmones į netikėjimą. Bet, ačiū Dievui, jo valia neišsipildė, nes tiems, kurie [Dievu] sekė, tai [= maras] liovėsi, bet netikintiems tai tik prasidėjo.

Tokia pat istorija buvo užrašyta Vitenbergo kunigo, magistro Georgijaus Rorarijaus ir pateikta ponui Liuteriui: *v i e n a m e k a i m e m i r u s i m o t e r i s d a b a r, k a i y r a p a l a i d o t a, p a t i s a v e ė d a n t i k a p e, t o d ė l t a m e k a i m e g r e i t a i m i r s i ā v i s i ž m o n ė s.* Į tai Liuteris atsakė: „Tai velnio apgavystė ir piktumas; jeigu jie tuo netikėtų, jiems tai ir nepakenktų, ir tai jie laikytų ne kuo nors kitu, o velnio šmėkla. Bet kadangi jie yra tokie prietaringi, tai ir toliau miršta“: <...>

Pasakojama, kad prieš keletą metų vienas geras kaimo kunigas netoli Karaliaučiaus pats stovėjęs prie kapo ir stebėjęs, kaip atkasė tokį žmogų; tegul susimyli Dievas, kur yra tokie ganytojai (BRMŠ III: 343–344).

Pateiktame fragmente išvardyti net trys atvejai, kai mirusysis yra traktuojamas kaip besitęsiančios maro epidemijos kaltininkas. Šis pasakojimas nėra precedentinis: 1488 m. Europoje užfiksuotas beveik toks pat įvykis, kai buvo įtariama, jog dėl maro ir kilusio bado kalta savo įkapes valganti viena neseniai palaidota moteris. Atvėrus jos kapą paaiškėjo, kad numirėlė išties suvalgiusi jau pusę įkapių. Jai nukirtus galvą, maras išsyk liovėsi, o vėliau inkvizicija išsiaiškino, kad toji moteris buvo žinoma kaip ragana (Daniels, Stevans [2003]: 1463).

Įdomu, jog šių viduramžių ir Renesanso laikų tekstų atgarsiai randami ir 1973 m. Aukštadvaryje užrašytoje sakmėje:

Jų pačių sklype, kai ji maža buvo, rodėsi Pavietrių boba. Išlenda juodais plaukais apsikudlojus.

Kartą du artojai užmigo lauke. Atėjo Pavietrių boba, prašė pervežt per ežerą. Vienam palietė ranką, kitam koją. Ten jiems mėsos iškrito. O Tamošavos kaime buvo visi išsmaugti Pavietrių bobos. Palaidojo juos. Dabar ten vadinasi Pavietrių kapinės. Sako, kad Pavietrių boba tvarte gyveno. Kartą ją vyrai pagavo, galvą nupjovė ir tarp kojų padėję, pakasė LTR 4551(218).

Kitoje sakmėje, nors tiesiogiai ir nekalbama apie marą, matoma ta pati siužeto struktūra:

Jei kūdikis gema su dantimis, tikėdavo, kad jis miręs ėda visas savo drapanas, o pakol jis suėda, tai žmonės miršta ten tame kaime, kur jis numirė. Dėl to, sako, reikią tokį kūną atkast ir atimt nog jo drapanas. Šita tikyba ir dabar da užsilaiko BsJK: 383–384.

Gyviesiems kenkiantys mirusieji – neretai tautosakoje aptinkamas motyvas: mitologinėse sakmėse mirusieji grįžta į namus ir smurtauja arba kitaip vargina gyvuočius. Vienas iš būdų atsikratyti nepageidaujamo svečio yra atkasti jo kūną ir nukirsti galvą (Korzonaitė 2003: 173–174). Kaip matyti iš pateiktų pasakojimų, tokio pat metodo imamasi ir kovojant su mirusiais, atsakingais už maro epidemiją.

Tokiame kontekste prasmę įgyja mitologinės sakmės ir tikėjimai, kuriuose kalbama apie gyvųjų laidojimą norint sustabdyti maro arba choleros siautėjimą:

Giriose irgi buvo kolera. Pasakė, kad reikia gyvas žmogus žemės[na] užkasti, tai liga prapuls. Taip senieji ir nutarė padaryti. Buvo Giriose našlaitė, ją kas savaitė visi penėdavo. Ją ir užkasė. Važiavo žydas skudurninkas, dar girdėjo jos vaitojimą. Už poros dienų žmogus kūreno pirtį. Buvo jau sutemę. Atėjo balta moteriškė ir klausia:

– Ką darai?

– Kūrenu pirtį. O tu?

– Aš čia Giriose tik pavakarieniausiu ir einu.

Suprato žmogus, kad tai vauduoklis. Tada išmirė dar viena šeima, daugiau kolera [niekas] nesirgo LTR 4232(459).

Seni žmonis pasakoja, kad jei apylinkėj siautėja kokia liga – labai miršta žmonis, tai reikia palaidot gyvas žmogus.

Nežinau, kas buva – ar kokia cholera, ar kas buva (tik ne maras, maras buva daug anksčiau), kad mūs apylinkėj labai mirė žmonis. Buva Gedziūnų kaime senas senelis, biednas ir pavienis, tai kai prikrypa, tai gyvų ir palaidoja. Pavardį sakė, bet neatmenu LTR 3150(127).

Timothy's R. Tangherlinis, tyręs skandinavų maro legendas, teigia, kad gyvųjų laidojimas epidemijų metu galėjęs būti paremtas tikėjimu, jog užkasus gyvą žmogų kartu su juo palaidojama ir liga (Tangherlini 1988: 184). Kita galima šio ritualo interpretacija – gyvo žmogaus palaidojimas galėjo būti traktuojamas kaip būdas atkurti prarastą gyvenimo ir mirties pusiausvyrą. Laidojamas gyvasis – tai auka ligai, kad ramybėje būtų paliekami visi kiti gyvieji. Žinoma, ne visada buvo imamasi tokių drastiškų priemonių įsisiautėjusiai ligai numaldyti. Merkinėje 1938 m. užfiksuotas tikėjimas, kai mirštant žmonėms buvo užkasama spyna:

Kai žmonės labai miršta, tai reikia iškasti kapuose duobė, nupirkti naujas „zomkas“, užrakinti ir įmetus ton duobėn užkasti. Tai turi tos apylinkės žmones apsaugoti nuo ligų ir mirties LTR 1434(122).

Aprašytieji veiksmai primena ritualą, kuris atliekamas pavasarį, kai norima, kad žvėrys nežalotų gyvulių:

Pirmą sykį išgenant galvijus, reikia dar tvarte aprūkytie Devintinių žolelėm ir, iš tvarto leidžiant, ant kiekvieno gyvulio reikia spyną užrakytie, tai užrakysi nasrus žvėrimis ir angims, kad nedraskytų gyvulio (BsJK: 339).

Tikėjime užrakinama spyna simbolizuoja užrakinamus žvėrių, gyvačių nasrus, analogiškai galima manyti, jog užkasus užrakinantą spyną „užrakinamos“ ir ligos.

Maro, choleros ir mirusiųjų ryšys taip pat atsispindi pasakojimuose apie epidemijų metu išgyvenusius žmones. Išlikdavę tie, kurie būdavę susiję su mirties sfera, pavyzdžiui, darydavę karstus:

Kadu buva užėjus an mūs krašto kolera, žmonės didžiai mirė, kad net nespėdavo kavot. Pasakoja, kad mūs sodžiuj buva viens stalius, katras tik grabus darydava. Čia vienuj daro, o už lango girdi: „Ir man dar padaryk.“ Tų nebaigia, jau ateina kito prašyt. Saka, jog tik iš jo vieno namų nei viena dūšia nenumirė LTR 1580(531).

Epideminės ligos neliesdavusios ir vadinamųjų *kapočių*, tai yra tų, kurie padarę apžadus (SlŠL: 302) eidavę laidoti mirusiųjų:

Po maro per kaimus pradėjo vaikščioti būreliai pasišventusių vyrų (nežinia, ar iš vietinių, ar iš kitur atėjusių). Ir kur rasdavo visą namą išmirusį, tai vidury aslos iškasdavo duobę ir visus numirėlius ten užkasdavo. Visus indus ir padargus, kaip žagres, spatūs, kirvius ir matikus, sumesdavo į šulinį arba prūdą, kad vėliau žmonės galėtų rasti ir naudotis. Namą uždegdavo ir eidavo toliau. Tie vyrai vadinosi „kapočiais“. Mūs krašte vaikščiojo septyni kapočiai. Jei kur rasdavo likusį gyvą vyrą arba merginą, tai imdavo su savim, kol surasdavo jam draugę arba jai draugą. Pagal senų žmonių pasakojimus, zanavykų krašte (dabartinėje Šakių apskr.) labai mažai buvo likę žmonių. Kapočiai Norvaišų kaime (dabar K. Naumiesčio valsč.) rado išlikusį gyvą vaikiną ir tikrai, Gerulių kaime (dabar Barzdų valsč.) radę merginą, jį pas ją paliko LTR 2409(3).

Gyvi likdavę taip pat tie, kurie kaip nors padėdavę ligai – parodydavę jai kelią (LTR 198/346/; LMD I 1063/745/), pavaišindavę tabaku:

Seniau Ūzkionyse ėmėm mirc, O Zalieckos jau žinoj, kad tai kolera. Kad šitaip jis užvydo toliau atjojanc ligų: an balto arkljo moteriškė po baltais rūbais... Tai buvo joj. Tai jis nubėgo kanapėсна ir paskavoj, pritūpė, kad neregėt. O joj atjojus:

– Zalieckai, lįsk iš kanapių! Tu nemirsi, ciktais duok tabokos! Tu nebijok, o kitus kavok! Jis padavė, cik ranku ne grynu – su ryzeliu. Joj pažyžavoj ir nujoj, o jis ir liko gyvas – nemirė; o kici kap lapai išmirė, visa ūlyčėlė LTR 954(41).

Aprašytąsias situacijas galima interpretuoti dvejopai: minimi subjektai epidemijų metu išgyvena dėl to, jog padėjo ligai (*Jei kas jai gerą padaręs, <...> tai prižadanti nekliudyti* LMD I 1063(745), arba todėl, kad jie turi vienokią ar kitokią sąsają su mirusiais (daro karstus, laidoja mirusiuosius).

Maro ir choleros epidemijų ryšys su mirusiais kyla ne vien tik dėl joms priskiriamos funkcijos – marinimo, bet ir dėl kelių kitų, šiame skyriuje aptartų aspektų: kilmės / gyvenamosios erdvės, išvaizdos, gebėjimo pajungti mirusiuosius tolesnei ligos plėtrai ir išsaugojimo tų, kurie yra susiję su mirties sfera savo darbais.

IŠVADOS

Aptariant XIX–XX a. mitologines sakmes apie maro ir choleros ligas, išryškėjo galimos dvi šių epidemijų atsiradimo priežasčių interpretacijos: vienose sakmėse maro atsiradimas siejamas su Dievo bausmės koncepcija, kitose – su mitinių būtybių atliktais maginiais veiksmais. Tiek vienoje, tiek kitoje sakmių grupėje oro elementas veikia kaip tranzityvinis kanalas, kuriuo iš savojo pasaulio į žmonių pasaulį keliauja ligos.

Viena iš galimų antropomorfizuotą pavidalą turinčių ligų deivių atsiradimo priežasčių galima laikyti liaudies poreikį paaiškinti gausias ir staigias mirtis epidemijų metu. Aptarus mitologinėse sakmėse dažniausiai pasitaikančius motyvus ir užkalbėjimų kontekstą, išryškėjo epideminių ligų ir mirusiųjų erdvės sąsajos, kurias dar labiau sutvirtino maro, choleros ir Giltinės išvaizdos bei joms priskiriamų funkcijų panašumai. Išnagrinėjus mitologines sakmes ir senojoje raštijoje užfiksuotus tekstus, kurie atspindi, kaip maras galėjęs panaudoti mirusiuosius ligos užkratui platinti, taip pat tekstus, kuriuose pasakojama apie epidemijas išgyvenusius žmones, galima teigti, kad maro ir choleros ligos lietuvių tautosakoje galėjusios būti kildinamos iš mirusiųjų pasaulio.

ŠALTINIAI

- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. III: *XVI amžius*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
- BsJT – *Įvairi tautosaka iš rinkinių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- BsJK – *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- BsLP I – *Lietuviškos pasakos*, kn. 1, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 5), Vilnius: Vaga, 2001.
- BsLP II – *Lietuviškos pasakos*, kn. 2, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 6), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

- BsV – *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 7), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002, prieiga per internetą: www.lkz.lt; cituojant nurodomas antraštinis žodis.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTA – Jono Balio sudaryta Lietuvių tautosakos archyvo Tikėjimų kartoteka.¹⁶
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LŽVA – Lietuvių kalbos instituto Baltų kalbų ir vardyno tyrimų centro Lietuvos žemės vardyno anketos; cituojant nurodoma rinkėjo pavardė ir metai.
- SIŠL – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, surinko Matas Slančiauskas, parengė Norbertas Vėlius ir Adelė Seselskytė, Vilnius: Vaga, 1975.
- TD III – Jonas Balys. „Tautosaka iš Kossarzewskio ‘Lituanikos’“, *Tautosakos darbai*, t. III, 1937, p. 109–148.
- TD IV – „Vilniaus krašto lietuvių tautosaka“, *Tautosakos darbai*, t. IV, 1968, p. 224.
- VtLU – *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės = Lithuanian Verbal Healing Charms*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- VŽ – *Vilniaus žinios: apie cholera ir kaip nuo jos apsisaugoti*: priedas, 1905, Nr. 77.

LITERATŪRA

- Baronas Darius 2001. „Ligos ir epidemijos“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas... [et al.], Vilnius: Aidai.
- Boeckl Christine M. 2000. *Images of Plague and Pestilence: Iconography and Iconology*, Missouri: Truman State University Press.
- Cohn Samuel K. Jr. 2007. “The Black Death and the Burning of Jews”, *Past & Present*, No. 196, prieiga per internetą: http://www.jstor.org/stable/25096679?seq=1#page_scan_tab_contents, [žiūrėta 2016-10-20].
- Daniels Cora Linn, Stevens C. M. [2003]. “Stories and Superstitions of Whichcraft”, in: *Encyclopedia of Superstitions, Folklore, and the Occult Sciences of the World*, vol. III, Honolulu: University Press of The Pacific.
- Defoe Daniel 2006. *A Journal of the Plague Year*, prieiga per internetą: <http://www.gutenberg.org/files/376/376-h/376-h.htm>, [žiūrėta 2016-10-18].
- Eliade Mircea 1997. *Šventybė ir pasaulietiškumas*, iš prancūzų k. vertė Petras Račius, Vilnius: Mintis.
- Frandsen Karl-Erik 2010. *The Last Plague in the Baltic Region, 1709–1713*, Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Gatelytė Ieva 2011. *Ypač pavojingų užkrečiamųjų ligų istorinė raida Lietuvoje XIV–XVIII a.*: magistro darbas, Vilniaus universitetas, prieiga per internetą: <http://talpykla.elaba.lt/elaba/fedora/objects/elaba:2155549/datastreams/MAIN/content>, [žiūrėta 2016-10-18].
- Greimas Algirdas Julius 1990. *Tautos atminties beiškant: apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas.
- Gribauskaitė Veronika 2008. „Ligų etiologijos Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos kaime XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje“, *Liaudies kultūra*, Nr. 6, p. 26–30.
- Hiiemäe Reet 2004. “Handling Collective Fear in Folklore”, *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, No. 26, prieiga per internetą: <http://www.folklore.ee/folklore/vol26/hiiemae.pdf>, [žiūrėta 2016-10-18].

.....

16 Rinkiniai, kurių pagrindu buvo sudaryta Tikėjimų kartoteka, yra Lietuvių tautosakos rankraštyne, tačiau LTR rinkinių ir nuorašų pavidalu išlikusios Tikėjimų kartotekos, esančios Lietuvos istorijos instituto Etnologijos ir antropologijos skyriaus rankraštyne, signatūros nesutampa.

- Ikamas Aleksandras 2006. *Įdomieji viduramžiai*, Vilnius: Kronta.
- Kevėnaitė Inga 1999. „Kovoje su Giltinės palydovėmis“, *Darbai ir dienos*, t. 11 (20), p. 157–167.
- Korzonaitė Edita 2003. „Žmogaus ir numirėlio bendravimas: išmonės ir realybės santykis folklore“, *Tautosakos darbai*, t. XVIII (XXV), p. 167–176.
- Michalovskis Vitalijus 2014. „Mirties simboliai bažnyčiose: gąsdina ar stiprina tikėjimą?“, *Lietuvos rytas*, prieiga per internetą: <http://kultura.lrytas.lt/istorija/mirties-simboliai-baznyciose-gasdina-ar-stiprina-tikejima.htm>, [žiūrėta 2016-10-20].
- Petkūnas Darius 2010. „Didžiojo Maro 300-ųjų metinių minėjimas“, *Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčios svetainė*, prieiga per internetą: <http://www.liuteronai.lt/Parapijos/Sakiu-parapija/Naujienos/Didziojo-Mar-300-uju-metiniu-minejimas>, [žiūrėta 2016-10-18].
- Racėnaitė Radvilė 2011. *Žmogaus likimo ir mirties samprata lietuvių folklore*: monografija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Snowden Frank 2002. *Naples in the Time of Cholera, 1884–1911*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Snowden Frank 2010a. “Lecture 10 – Asiatic Cholera (II): Five Pandemics”, Yale Courses *Epidemics in Western Society Since 1600 (HIST 234)*, prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=yzO3Z3O1g2M>, [žiūrėta 2016-10-18].
- Snowden Frank 2010b. “Lecture 3 – Plague (I): Pestilence as Disease”, Yale Courses *Epidemics in Western Society Since 1600 (HIST 234)*, prieiga per internetą: <http://oyc.yale.edu/transcript/596/hist-234>, [žiūrėta 2016-10-18].
- Snowden Frank 2010c. “Lecture 4 – Plague (II): Responses and Measures”, Yale Courses *Epidemics in Western Society Since 1600 (HIST 234)*, prieiga per internetą: <http://oyc.yale.edu/transcript/597/hist-234>, [žiūrėta 2016-10-18].
- Stark Laura 2006. *The Magical Self: Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica / Suomalainen Tiedeakatemia.
- Tangherlini Timothy R. 1988. “Ships, Fogs and Traveling Pairs: Plague Legend Migration in Scandinavia”, *The Journal of American Folklore*, vol. 101, No. 400, p. 176–206.
- Trimakas Ramūnas 2008. *Lietuvių liaudies medicina: etnografiniai ir folkloristiniai aspektai: XIX amžiaus pabaiga – XX amžiaus pirmoji pusė*: monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Vėlius Norbertas 2011. *Chtoniškoji lietuvių mitologija*, Vilnius: Aidai.
- Vyčinienė Daiva 2012. „Botagas. Darbo įrankis, papročių atributas, simbolis... ir muzikos instrumentas?“, *Liaudies kultūra*, Nr. 2, p. 33–58.

Origins of Plague and Cholera according to the Lithuanian Folklore

A S T A S K U J Y T Ė - R A Z M I E N Ė

S u m m a r y

The article aims at establishing the ways that folklore texts reflect the notions of plague and cholera, and how their connections with different elements and nature forces, the dissemination means attributed to them, their manifestations and modes of movement reveal the origins of these epidemic diseases.

Texts on plague and cholera are far from numerous in the Lithuanian folklore; besides, the existing ones, rather than describing historic facts or symptoms of the disease, focus on recording emotions, thus presupposing painful traumatic experiences. E. g.: *God forbid seeing what we saw. It is much better dying than walking among the dead. Wherever you step, there are lots of corpses* (LMD I 144/33/).

Unaware of the true reasons behind the emerging epidemic diseases, people looked for explanations in their surroundings and behavior, thus attempting to guess the origins of plague and cholera. According to the causes of appearance, it is possible to divide the folk-belief legends about plague into two groups. In the first group, the emergence and activity of the plague is related to the divine wrath and punishment; in the second, the subject responsible for the occurring disaster is sought out and attempted to stop. The legends and beliefs belonging to the first group are rather scarce; the image of plague as the divine wrath, which is popular in the European tradition, seems not so well established in the Lithuanian folk mentality. The plague in Lithuanian folklore is associated with mythical beings (witches, sorcerers) and can be perceived as result of their magic actions. According to the legends, the witches spread plague into the space inhabited by humans using air as means of dissemination.

There is lack of information regarding the space from which the epidemic diseases allegedly originate. The folk-belief legends sometimes hint that the place from which plague emanates could have been imagined as situated in a supernatural space, although this space may contain elements similar to those of the human landscape, or associated to certain places that used to be perceived as intermediate points between the human world and the underworld. This notion is supported by the Lithuanian healing charms mentioning banishment of the disease from the human world into another, *dead* world, which would presuppose similarity of this space and the underworld. Associations between the epidemic diseases and the underworld are visible also in the outward appearance of the plague and cholera in the folk-belief legends: these diseases are depicted as females of different age, dressed in white or black, thus being close to the Reaper, the walking dead or spirits. Also functionally, diseases may be associated to the Reaper. However, there is a quantitative difference, since the very word *plague* (*maras* in Lithuanian) implies mass demise. Such effect of the epidemic disease is likely to have inspired appearance of one or several new mythical beings. It is important to note that deities of plague or cholera act autonomously in the folk-belief legends, while the Reaper becomes their companion performing the acts of mortifying.

According to the texts from various periods (from the 15th until the 20th century), plague could have spread also by means of the revived dead. The motive of the malevolent dead is rather popular in folklore. Such uninvited visitors used to be eliminated by digging out the corpses and cutting off the heads. This was also practiced during the epidemics, in order to repress the plague. Another means of tempering the epidemic included burying of the living people or certain things (like locks).

Connections between the underworld and the epidemic diseases are also reflected in the folk-belief legends describing people surviving the epidemics. As a rule, the survivors included people related to the sphere of death in one way or another, like makers of coffins or buriers of the dead. The diseases were also likely to show mercy on those who helped them: showed them the way or treated them to tobacco.

Thus, the analysis of the folk-belief legends from the 19th–21st centuries about the plague and cholera reveals two possible interpretations of the causes for these epidemic diseases: the appearance of the plague is regarded either as the God's punishment or as the result of the magical actions of the mythical beings. In both cases, air is the medium that diseases use to travel from their world into the human world.

The appearance of the anthropomorphic shape of the disease deities is likely to be rooted in the need of the people to explain the numerous sudden deaths caused by the epidemics. The discussion of the most frequent motives from the folk-belief legends and charms allow for establishing special connections between the epidemic diseases and the underworld, further supported by the functional and outward similarities between the plague, cholera and the Reaper. Further comparison of the folk-belief legends and the ancient written sources illustrating the possible use of the dead to spread the infection, and the texts describing the survivors of the epidemics enables to conclude that plague and cholera could have been perceived in the Lithuanian folklore as originating from the underworld.